

Μανδραγόρας

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΤέΧΝΗ ΚΑΙ ΤΗ Ζωή | Τεύχος 51 | ΕΥΡΩ 10

- Βύρων Λεοντάρης *εκ περάτων* ● Ανθολόγηση: Αλέξης Τραϊανός
- Αναφορά στον Αριστομένη Προβελέγγιο (μέρος II) ● Τα νεανικά ποιήματα του Εμμανουήλ Κριρά ● Μια συζήτηση του Μένη Κουμανταρέα με μαθητές
- Ουλτραϊσμός & κρέαθιονισμός ● Το «δίκιο» της Μάρως Δούκα
- Το ιδεολογικό σύμπαν του Μάριου Χάκκα ● Φωτορεαλισμός και αντανάκλαση ● Οδοιπορικό: Αθήνα-Λουξεμβούργο... μέσω παραλίας
- Εικαστικά: Μιχάλης Κευγάς, Κώστας Τσώλης
- Αφιέρωμα «Γιατί η ποίηση»: Από 7 εκδηλώσεις στο Nosotros

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ

Μια αδημοσίευτη συνέντευξη του
Θ. Αγγελόπουλου στον Αν. Παγουλάτο

Νίκος Κούνδουρος

Η Εύα Κοταμανίδου θυμάται

Σεργκί Αϊζενστάιν

Ο «Παράδεισος» του Τζιουζέπε Τορνατόρε

Το ποιητικό τοπίο του Γ. Σεφέρη
στη μεγάλη οθόνη

3 ΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ● **4-18 ΠΟΙΗΣΗ** Απόστολος Ζώτος, Κώστας Θ. Ριζάκης, Αναστασία Παρασκευούλακου, Σπύρος Κατσιμής, Χρήστος Χαρτομασιδής, Γιώργος Λίλλης, Δήμητρα Ανυφαντή, Άρης Γιανναράς, Χαρά Χρηστάρα, Θανάσης Μαρκόπουλος, Νίκος Ι. Χουρδάκης, Χρήστος Καρούτσος, Χρήστος Μαθιουδάκης, Κωνσταντίνος Κορρυβάνης, Κατερίνα Καζολέα, Λουκάς Λιάκος, Βαγγέλης Λουλαδάκης, Κατερίνα Σημητάρα, Χαρίλαος Νικολαΐδης ● **19-23** Νεανικά ποιήματα του **Μ. Κριαρά**, Θεοδόση Πυλαρινού ● **24-25 Νίκος Καρφής** Ένας ελάχιστος γνωστός ποιητής, Χριστίνας Λιναρδάκη ● **26-33 Πρόταση ποιητικών αναγνώσεων: Αλέξης Τράϊανός** Παρουσίαση: Αλέξης Ζήρας, Ανθολόγηση: Κατερίνα Ζησάκη ● **34-46 ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ** ▶ 34 Χρήστος Χαρτομασιδής ▶ 35 Έλενα Νούσια ▶ 36 Γιάννης Παπαγιάννης ▶ 37 Στράτος Φυντανίδης ▶ 38 Π. Ένιγουϊϊ ▶ 40 Σπύρος Μπρίκος ▶ 41 Όλγα Αικατερίνη Φουντέα ▶ 42 Μαρία Πετρίση ▶ 45 Αρχοντούλα Διαβάτη ▶ 46 Κατερίνα Παναγιωτοπούλου, Ελένη Γούλα ● **47-66 ΑΦΙΕΡΩΜΑ** Γιατί η ποίηση, Επιμέλεια Ελένης Γούλα ▶ 48 Δημήτρης Αθηνάκης, Αλέξανδρος Αραμπατζής ▶ 49 Ιωσήφ Βεντούρας, Χρήστος Γιαννακός ▶ 50 Μαίρη Γυψάκη, Ζέφη Δαράκη ▶ 51 Γιώργος Δουσατζής, Κατερίνα Ζησάκη ▶ 52 Νικόλαος Ευαντινός ▶ 53 Θωμάς Ιωάννου, Βικτωρία Καβουριάρη ▶ 54 Βάκης Λοϊζίδης, Κώστας Κουτσουρέλης ▶ 55 Γιώργος Μαρκόπουλος, Γλυκερία Μπασδέκη ▶ 56 Γιάννης Πατίλης, Θωδωρής Ρακόπουλος ▶ 57 Χρήστος Ρουμειλιωτάκης ▶ 58 Νίκος Σαββάκης, Σ.Α. Σκαρτσής ▶ 59 Σταύρος Σταμπόγλης, Λίνα Στεφάνου ▶ 60 Γιώργος Χ. Στεργιόπουλος, Θωμάς Τσαλαπάτης ▶ 61 Έλενα Ψαρρέα ▶ 62 Στα ίχνη της αναζήτησης ▶ 66 Είμαστε εδώ με Ποιήματα & Μουσική ● **67-96 ΔΟΚΙΜΙΟ** ▶ 67 Μια «συζήτηση» με τον Βύρωνα Λεοντάρη, Παναγιώτη Νούτσου ▶ 72 Κοιτώντας στα μάτια του θηρίου. Ο ποιητής Τόλης Νικηφόρος, Πέτρος Γκολίτση ▶ 79 Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν του Μ. Χάκκα και οι αφηγηματικές τεχνικές που το επενδύουν, Χριστίνας Δ. Παπαδημητρίου ▶ 87 Το δίκιο είναι ζόρικο πολύ, της Μάρως Δούκα. Στις γραμμές του μύθου και της ιστορίας, Δημήτρης Δαμασκηνού ▶ 91 Νέλλυ Ζακς Ιδού του Ρόδο της Αλμύρας, Χρυσούλας Αγκυρανοπούλου ▶ 93 Κρεατιονισμός και Ουλτραϊσμός, Κυριακής Χριστοφορίδη ● **97-99 Αριστομένης Προβελέγγιος:** «Αν αναλογιστώ την ιστορία της Αθήνας, θα 'λεγα για μια αφάνταστη καταστροφή που ολοκληρώθηκε μέσα στην τελευταία δικτατορία. Και πλέον δεν μπορεί ν' ανακοπεί» ▶ 99 Μια ουσιαστική παρέμβαση, Αριστομένης Προβελέγγιου ● **100-106 Βιοτεχνία υαλινών. Η ευθραυστότητα των σχέσεων και η αποθώωση της φθοράς. Συζήτηση μαθητών Λυκείου με τον συγγραφέα Μένη Κουμανταρέα, Συντονισμός: Στάθης Κουτσούνης** ● **107-137 ΑΦΙΕΡΩΜΑ** κινήματογράφος ▶ 108 Η σκόνη του χρόνου. Μια συζήτηση του Θόδωρου Αγγελόπουλου με τον Αντρέα Παγουλάτο ▶ 118 Εύα Κοταμανίδου Μνήμες ζωντανές! ▶ 119 Συνέντευξη Νίκου Κούνδουρου στους Ελένη Ζάχαρη και Γιώργο Πέττα ▶ 123 Ο θάνατος ενός Αγγέλου, Λευτέρη Ξανθόπουλου ▶ 126 Κύπρον, ου μ' εθέσπισεν... Το ποιητικό τοπίο του Σεφέρη στη μεγάλη οθόνη, Θανάση Αγάθου ▶ 132 Σεργκί Αϊζενστάιν «Οκτώβρης 1927» ▶ 135 Ο Παράδεισος του Τζιουζέπε Τορνατόρε: Χωρίς το σινεμά η ζωή ενός έθνους θα ήταν φτωχότερη, επιμέλεια-απομαγνητοφώνηση: Βιβή Τουρόγιαννη ● **138-143 ΟΔΟΙΠΟΡΙΚΟ** Αθήνα-Λουξεμβούργο σε πέντε μέρες ...μέσω Παριζίας, Τζέλια Ασπρογέρακα ● **144-147 ΠΕΡΙ ΟΡΕΞΕΩΣ** ● **148-154 ΕΙΚΑΣΤΙΚΑ** ▶ 148 Φωτορεαλισμός και αντανάκλαση, Κατερίνας Καζολέα ▶ 150 «Las Furias» Ερινύες, μανιές και πολιτική αλληγορία, Κατερίνας Καζολέα ▶ 152 Το μικρό και το μεγάλο, Liliana Porter & Ron Mueck, Κατερίνας Καζολέα ● **154 ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ** ● **157-175 ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ-ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ**

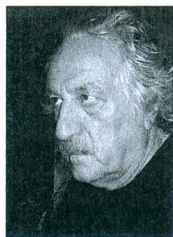
Ευχαριστούμε για την πολύτιμη, συνεχή και ανιδιοτελή βοήθειά του το φίλο **Γιώργο Μαρκατσέλη** που επεξεργάστηκε ηλεκτρονικά όλες τις φωτογραφίες του τεύχους 51 του «Μ».

ΕΡΓΟ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: **Μεγαλέξανδρος**, συλλογικό έργο φοιτητών Ζου Εργαστηρίου ζωγραφικής Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Φλώρινας
ΕΡΓΟ ΟΠΙΣΘΟΦΥΛΛΟΥ: **Κώστας Τσώλης**, Φωτογραφικό ενθύμιο, 2011, μαρκαδόρας σε φωτογραφία 41x29 εκατοστά
ΕΡΓΑ ΤΟΥ Μ. Κεγγά: α. 6, 7, 8, 9, 10, 18, 20, 21, 22, 34, 40, 43, 44
ΕΡΓΑ ΤΟΥ Κ. Τσώλη: α. 3, 4, 5, 14, 15, 16, 17, 75, 83, 92, 115, 117, 128, 131

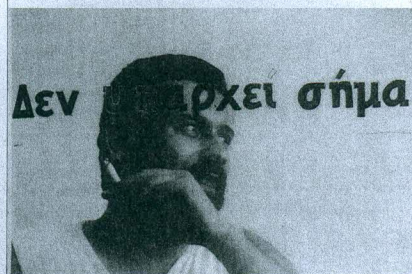
ΟΙ ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΙ ΤΟΥ ΤΕΥΧΟΥΣ

Ο γλύπτης **ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΕΥΓΑΣ** γεννήθηκε στην Καλλιθέα Αττικής το 1943 από πρόσφυγες γονείς.

Σπούδασε Διακόσμηση (1968-1971) στο Τεχνολογικό Ινστιτούτο Δοξιάδη. Είναι μέλος του ΕΕΤΕ. Με εφόδια το ταλέντο του, τις μνήμες από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο – οικογενειακή παρακαταθήκη– τις επιρροές από την κλασική τέχνη, τη βυζαντινή αγιογραφία, τη λαϊκή παράδοση, τη μαθητεία του στη δημιουργό Φύση, ξεκίνησε το ταξίδι της εικαστικής δημιουργίας. «Άθελά μου έρχονται στο νου οι πρωτόγονες μάσκες της Αφρικής, τα κάσιονα γλυπτά του Τζιακομέτι, τα άσαρκα γλυπτά της Ζερμαίν Ρισιέ με τα σπηλαιώδη στόματα, τα γκροτέσκα πορτραίτα του Νταμιέ που φθάνουν το σαρκασμό μέχρι τη γελοιογραφία», σημειώνει ο ζωγράφος Πέτρος Ζουμπουλάκης. Ενώ ο ιστορικός τέχνης και Πανεπιστημιακός Μανόλης Βλάχος, με αφορμή τη μικρογλυπτική του κάνει λόγο για «αναδυόμενα από την πέτρα σε παράδοξες θέσεις, επάλληλα ή αντιμέτωπα, συνδεδεμένα από τον άξονα στον οποίο εγγράφονται [έργα] που παρά τον ελάχιστο όγκο τους, είτε σιωπούν είτε κραυγάζουν, μεταδίδοντας εύγλωττα το πάθος τους». Έργα του παρουσιάζονται σε ατομικές και ομαδικές εκθέσεις την τελευταία 30ετία, ενώ έχουν περιληφθεί σε σχολικά εγχειρίδια, σε εφημερίδες και περιοδικά. Ανήκει στον ευρύτερο κύκλο των συνεργατών/φίλων του Μανδραγόρα.

Ο **ΚΩΣΤΑΣ ΤΣΩΛΗΣ** γεννήθηκε στην Αθήνα το 1964, σπούδασε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών του Αριστοτελείου στη Θεσσαλονίκη την περίοδο 1985-90, μέλος της Εικαστικής ομάδας «Κατάληψη» (1986-90). Από το 2003 ανήκει στο Ειδικό Εργαστηριακό Διδακτικό Προσωπικό της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας. Έργα του βρίσκονται στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης στη Θεσσαλονίκη, στη Δημοτική Πινακοθήκη Καρδίτσας και στη συλλογή του Αμερικανικού Κολλεγίου. Πρώτη ατομική του έκθεση το 1995 στην Αγορά Μοδιάνο, Θεσσαλονίκη, ενώ έχει συμμετάσχει σε

πολλές ομαδικές εκθέσεις, μεταξύ αυτών και στην 4η Μπιενάλε της Αθήνας το 2013. Τα έργα είναι ευγενική παραχώρηση του καλλιτέχνη και της *The Apartment gallery*.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ, ΤΖΕΛΑ ΣΠΡΟΓΕΡΑΚΑ-ΓΡΙΒΑ, ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΣ, ΕΛΕΝΗ ΓΟΥΛΑ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΖΗΣΑΚΗ, ΚΩΣΤΑΣ ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, ΕΛΕΝΑ ΝΟΥΣΙΑ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΕΠΠΑΣ, ΞΕΝΗ ΣΚΑΡΤΣΗ, ΒΙΒΗ ΤΟΥΡΟΓΙΑΝΝΗ, ΕΛΕΝΑ ΨΑΡΡΕΑ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΗΝΑ ΤΕΛΙΓΑΔΑ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ, ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ 32 104 44 ΚΟΛΩΝΟΣ ΑΘΗΝΑ
(ΠΡΟΣΟΧΗ! ΔΕΝ ΠΑΡΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕ ΣΥΣΤΗΜΕΝΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ)

Τα τεύχη του περιοδικού διατίθενται

ΑΘΗΝΑ: Σπύρος Μαρίνης, Σόλωνος 76, τηλ.: 2103648170 fax: 2103648033 • «Ιανός» Σταδίου 24, τηλ.: 3217917 • «Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο», Θεμιστοκλέους 37 • Βιβλιοπωλείο Πατάκη, Ακαδημίας 65 • «Θεμέλιο», Σόλωνος 84, τηλ.: 2103608180 • «Πολιτεία», Ασκληπιού 1, τηλ.: 2103600235 • «Πρωτοπορία», Γραβιάς 3-5, τηλ.: 2103801591 • Α. Κανάκη, Ζωοδόχου Πηγής 2-4, τηλ.: 3823113 • «Ορίζοντες», Ακαδημίας, στοά Όπτερας • «Ο Μωβ Σκίουρος», Πλ. Καρύτση 3, τηλ.: 2103251872 • «Λεμόνι», Ηρακλειδών 22, Θησείο, τηλ.: 2103451390. **ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ:** «Κέντρο Βιβλίου», Λαοσάνη 9, τηλ.: 2310237463 • «Πρωτοπορία του Βορρά», Λ. Νίκης 3, τηλ.: 2310226190 • «Ιανός» Αριστοτέλους 7, τηλ.: 2310277004 • **ΠΑΤΡΑ:** «Πρωτοπορία», **ΙΩΑΝΝΙΝΑ:** «Δωδώνη» και σε άλλα βιβλιοπωλεία στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Εκτός Αθηνών, διατίθεται και στα κατά τόπους πρακτορεία τύπου.

Το περιοδικό ΜΑΝΔΡΑΓΟΡΑΣ αποκτά νέο ιστότοπο, με ανανεωμένη μορφή και περιεχόμενα. Επισκεφτείτε μας στο mandragoras-magazine.gr Ηλεκτρονική διεύθυνση της Συντακτικής Ομάδας για τα αποσπασμένα προς δημοσίευση: editorial@mandragoras-magazine.gr Για αποστολή δελτίων τύπου και άλλων ενημερωτικών υλικών: media@mandragoras-magazine.gr Για οποιαδήποτε πληροφορία - επικοινωνία: info@mandragoras-magazine.gr

ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ Ο «Μ» σας ενημερώνει ότι τα αποσπασμένα προς δημοσίευση (απερεγκλίτως ανέκδοτα και μη αναρτημένα στο διαδίκτυο) κείμενα συζητούνται στην Συντακτική Επιτροπή, συνήθως μέσα σε ένα τρίμηνο από την παραλαβή τους, εκτός από περιόδους γιορτών ή καλοκαιρινών διακοπών που το διάστημα μπορεί να είναι πολύ μεγαλύτερο. Εφόσον είναι γνωστή στο περιοδικό η ηλεκτρονική διεύθυνση του αποστολέα, αυτός θα ενημερώνεται μέσω ηλεκτρονικού μηνυμάτων για την έκριση ή απόρριψη της συνεργασίας του. Ο χρόνος δημοσίευσης των εγκεκριμένων συνεργασιών είναι στη διακριτική ευχέρεια της Σ.Ε. η οποία συνεκτιμά ζητήματα χρονικών προτεραιοτήτων, ισορροπίας της ύλης και αναγκών της σελοδοποίησης. Χειρόγραφα **δεν** επιστρέφονται.

Βιοτεχνία υαλικών Η ευθραυστότητα των σχέσεων και η αποθέωση της φθοράς

Συζήτηση μαθητών Λυκείου με τον συγγραφέα **Μένη Κουμανταρέα**

Συντονισμός: ΣΤΑΘΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΝΗΣ

Στάθης Κουτσούνης: Καλημέρα, παιδιά! Είναι, πραγματικά, μεγάλη τιμή να βρίσκεται σήμερα εδώ ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους συγγραφείς μας, ο Μένης Κουμανταρέας. Τον ευχαριστούμε, λοιπόν, θερμά. Θα σας πω δυο λόγια για τον συγγραφέα. Όπως γνωρίζετε, ο Μένης Κουμανταρέας είναι πεζογράφος και μεταφραστής. Έχει δημοσιεύσει πάνω από είκοσι βιβλία με διηγήματα, νουβέλες και μυθιστορήματα. Είναι γέννημα θρέμμα της Αθήνας, την οποία, εξ όσων γνωρίζω, τη λατρεύει κιόλας. Την άφησε δύο φορές στη ζωή του, το 1948, όταν πήγε στο Λονδίνο για να μάθει την αγγλική γλώσσα, και το 1972, όταν πήγε στο Βερολίνο με υποτροφία για ένα περίπου εξάμηνο. Σπούδασε νομικά και φιλολογία και εργάστηκε σε ναυτιλιακές και ασφαλιστικές εταιρείες. Στα Γράμματα εμφανίστηκε το 1962 με τη συλλογή διηγημάτων του *Τα Μηχανάκια*. Το 1967 τιμήθηκε με το κρατικό βραβείο διηγήματος για τη συλλογή διηγημάτων του *Το Αρμένισμα*, ένα βιβλίο για το οποίο, στη διάρκεια της δικτατορίας, κάθισε στο εδώλιο του κατηγορουμένου τρεις ή τέσσερις φορές, νομίζω. Ίσως σας πει ο ίδιος στη συνέχεια για ποιο λόγο. Το 1975 τιμήθηκε με κρατικό βραβείο μυθιστορήματος για το βιβλίο που διαβάσατε, τη *Βιοτεχνία υαλικών*. Θεωρώ ότι είναι όχι απλώς ένα σημαντικό βιβλίο του Μένη Κουμανταρέα, κατ' εμέ το σημαντικό-

τερο, αλλά ένα από τα σημαντικότερα ελληνικά βιβλία του 20ου αιώνα. Μάλιστα, πρέπει να σας πω ότι σε μια έρευνα που έγινε πρόσφατα για τα καλύτερα 100 βιβλία των 200 τελευταίων χρόνων, από το 1813 μέχρι το 2013, το συγκεκριμένο βιβλίο, η *Βιοτεχνία υαλικών*, περιλαμβάνεται στη λίστα. Σας αναφέρω ενδεικτικά μερικούς ακόμη τίτλους βιβλίων του: *Τα Καημένα* (1972), *Η Κυρία Κούλα* (1978), *Το Κουρείο* (1979), *Ο Ωραίος Λοχαγός* (1982), *Η Φανέλα με το εννιά* (1986), ένα βιβλίο το οποίο μεταφέρθηκε με επιτυχία στον κινηματογράφο από τον Παντελή Βούλγαρη, *Η Συμμορία της άρπας* (1993), *Η Μυρωδιά τους με κάνει να κλαίω* (1999). Ο Μένης Κουμανταρέας εντάσσεται στη δεύτερη μεταπολεμική γενιά. Ο χώρος στον οποίο κινούνται τα πεζογραφήματά του είναι ο επαρχιακός ελλαδικός χώρος, αλλά κυρίως η Αθήνα, την οποία γνωρίζει πάρα πολύ καλά. Χρονικά, οι δεκαετίες που τον έλκουν περισσότερο είναι του '60 και του '70. Η κριτική έχει διακρίνει στο έργο του δύο περιόδους: η πρώτη περιλαμβάνει τις πρώτες συλλογές διηγημάτων του, όπου οι πρωταγωνιστές είναι νέοι, των οποίων ο Κουμανταρέας, νέος κι εκείνος τότε, βιώνει τα προβλήματα και συμπάσχει κατά κάποιον τρόπο μαζί τους, γι' αυτό και η γλώσσα που χρησιμοποιεί σ' εκείνα τα βιβλία είναι φορτισμένη. Ενώ από τη *Βιοτεχνία υαλικών* και εξής, από το '75 ας πούμε και

μετά, η γλώσσα του γίνεται πιο ουδέτερη και προβάλλονται καινούργιοι χαρακτήρες. Οι περισσότεροι χαρακτήρες του θα έλεγα ότι έχουν προβλήματα προσαρμογής, ζούνε σ' ένα περιβάλλον αλλοτριωτικό, σ' ένα περιβάλλον φθοράς, το οποίο προσπαθούν με κάθε τρόπο να αντιμετωπίσουν. Σ' αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η *Βιοτεχνία υαλικών*. Τα θέματά του αντλούνται από την καθημερινή ζωή, που όμως, με τη γλώσσα την οποία χρησιμοποιεί, καταφέρνει να τους δώσει μια οικουμενική διάσταση. Περιγράφει χαρακτήρες και καταστάσεις με τρόπο που να φαίνονται όλα φυσικά. Θα προσέξατε και στη *Βιοτεχνία υαλικών* ότι είναι τόσο ακριβής η περιγραφή σε ορισμένες περιπτώσεις, ώστε θα έλεγε κανείς ότι ο συγγραφέας έχει σπουδάσει την υαλουργία, δηλαδή μας πειθεί γι' αυτά που γράφει, επομένως τα έργα του έχουν έντονη αληθοφάνεια. Είναι μεγάλη αρετή αυτό για έναν συγγραφέα, να φαίνεται πειστικός. Δε μας ενδιαφέρει να παρουσιάζει ο συγγραφέας πραγματικά γεγονότα, αλλά να είναι τα γεγονότα αληθοφανή, να φαίνονται ότι είναι αληθινά. Λοιπόν, σταματώ εδώ και δίνω το λόγο στον συγγραφέα μας, να σας πει κι εκείνος δυο λόγια.

Μένης Κουμανταρέας: Ευχαριστώ, κύριε Κουτσούνη, για την άρτια και χωρίς παραλείψεις εισαγωγή. Χαίρομαι, παιδιά, που καταρχήν έχετε διαβάσει τη *Βιοτεχνία*. Οπότε, οτιδήποτε να σας πω εγώ, που μπορεί να είναι και ψέμα, μπορείτε να το ελέγξετε, αν είναι αλήθεια αυτά που σας λέω ή όχι. Πρέπει να σας πω βέβαια ότι η λογοτεχνία βασίζεται πάνω στο ψέμα, διότι η μυθοπλασία είναι μια διαδικασία όπου στην πραγματικότητα έχουν εισχωρήσει διάφορα ψέματα, τα οποία είναι νόμιμα, διότι ο συγγραφέας δεν είναι ρεπόρτερ εφημερίδας, ούτε κάνει ντοκιμαντέρ. Επομένως, η πραγματικότητα φιλτράρεται με διάφορα στοιχεία, τα οποία δεν είναι πραγματικά σε μια ιστορία, οπότε μπορούμε να πούμε όχι ότι νοθεύεται η πραγματικότητα, αλλά αντίθετα ότι εξυψώνεται, ότι γίνεται μια πραγματικότητα πιο κοντά σ' αυτό που θέλει ο αναγνώστης. Διότι ο αναγνώστης θέλει να διαβάσει ένα βιβλίο και να πιστέψει σ' αυτό. Εν μέρει να ταυτιστεί με τους χαρακτήρες. Λέω εν μέρει, διότι δεν είναι πάντα αλήθεια ότι ταυτιζόμαστε με τους χαρακτήρες, μπορεί να ταυτιστούμε με τον συγγραφέα ή με κάτι άλλο. Εν πάση περιπτώσει, τα παλιά χρόνια στην κλασική λογοτεχνία ήταν ο κανόνας να ταυτιζόσαι με τον ήρωα. Όμως, στη σημερινή εποχή, η οποία είναι μια εποχή μεταβατική και αμφισβήτησης, ο αναγνώστης έχει άλλα δικαιώματα. Μπορεί να αμφισβητήσει αυτό που διαβάζει, μπορεί να το δει από μια κριτική πλευρά. Αυτό δεν είναι κακό, αρκεί η δυσπιστία αυτή, ο έλεγχος, να γίνεται με καλοπροαίρετο τρόπο. Αυτό ισχύει και για την κριτική που μας γίνεται από τους κριτικούς της λογοτεχνίας. Δηλαδή, έστω κι αν είναι αυστηροί μαζί μας, παραδεχόμαστε αυτά που λένε μόνο όταν είναι καλοπροαίρετα, όταν δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας κρυφής εμπάθειας ή ζήλιας. Η *Βιοτεχνία* είναι μια ιστορία την οποία έγραψα ύστερα από ένα σκίτσο. Ήταν η περίοδος που μετεωριζόμουν κατά κάποιον τρόπο, αμφέβαλα για το τι θα μπορούσα και πώς θα συνεχίσω να γράφω. Οπότε οι φίλοι μου, που κάναμε παρὰ εκείνη την εποχή και πηγαίναμε και καθόμασταν στην πλατεία Βικτωρίας και πίναμε καφέδες και συζητούσαμε, μου λένε, εάν σου δώσουμε ένα θέμα, μπορείς να γράψεις; Λέω, ορίστε. Και πραγματικά ένας φίλος μου έδωσε σχεδόν την υπόθεση της *Βιοτεχνίας*. Θα μου πείτε, πώς μπορώ εγώ ή ένας άλλος συγγραφέας να υπακούσει σ' ένα προδιαγεγραμμένο σχέδιο και να εφαρμόσει την τέχνη του σε κάτι ήδη δοσμένο; Κι όμως, καμιά φορά η παραγγελία λειτουργεί λυτρωτικά και ευεργετικά. Μπορούμε να κινηθούμε σ' ένα δοσμένο πλαίσιο, αλλά πάντα με τους όρους τους δικούς μας. Δηλαδή, όταν εγώ έγραψα τη *Βιοτεχνία* και είπα ότι η Μπέμπα με τον Βλάση έχουν μια βιοτεχνία υαλικών κι ότι ο Βλάσης αρρωσταίνει κι ότι πηγαίνουν με το αυτοκίνητο να κάνουν μια περιοδεία, αυτά δε μ' εμπόδισαν απ' το να βάλω δικά μου πράγματα μέσα, δικές μου ανησυχίες, δικό μου προ-

βληματισμό και, κυρίως, να ζωντανέψω αυτούς τους ανθρώπους. Ξέρετε, είναι από τα βασικά πράγματα σ' ένα βιβλίο, όταν οι ήρωες ζωντανεύουν. Δηλαδή, όταν πειθόμεθα ότι τα πρόσωπα αυτά είναι ζωντανά, ότι θα μπορούσαμε να τα συναντήσουμε. Έτσι γίνεται στην κλασική λογοτεχνία κι έχουμε την κυρία Μποβαρύ, ας πούμε, που είναι μια κυρία που μπορούμε να συναντήσουμε στους γαλλικούς επαρχιακούς δρόμους, ή την Άννα Καρένινα, που μπορούμε να τη συναντήσουμε στην Αγία Πετρούπολη της Ρωσίας. Έτσι και η Μπέμπα είχε την ευτυχία, μπορώ να το πω εκ των υστέρων, να γίνει ένα πρόσωπο αγαπητό και να θελήσουν, και μάλιστα πρωταγωνίστριες του θεάτρου, να την παίξουν. Δεν έγινε αυτό, δεν ευδοκίμησε για λόγους που δεν είναι της ώρας να τους πούμε. Πάντως, η ευτυχία για μένα ήταν ότι μόρεσα σ' έναν δοσμένο καμβά να δώσω πράγματα που με απασχολούσαν, να δώσω ζωή σ' αυτούς τους ανθρώπους, να ζωγραφίσω την ατίθαση αυτή γυναίκα που είναι η Μπέμπα με τις ωραίες γάμπες και να τη βάλω να κοιμηθεί ακόμα και μ' έναν ταξικό εκθρό, έναν αξιωματικό. Ο συγγραφέας σ' αυτά δε διατάζει, δεν πρέπει να 'χουμε δισταγμούς για το τι θα πουν οι άλλοι. Διότι άμα αρχίσει αυτή η ιστορία, τι θα πουν οι άλλοι, απ' όπου ξεκινάει και η ιστορία της λογοκρισίας που παλιότερα είχαμε στην Ελλάδα, τότε πας χαμένος. Θα σας έλεγα ότι, αν υπάρχουν κάποιοι άνθρωποι που με ενδιαφέρει εκ των προτέρων, όταν γράφω ένα έργο, τι θα πουν, αυτοί θα είναι κάποιοι από την οικογένειά μου και κάποιοι από τους φίλους μου. Λέω καμιά φορά με το μυαλό μου, αν είμαι φίλος με τον Στάθη, θα σκεφτώ τι θα πει ο Στάθης γι' αυτό το πράγμα. Κατά τ' άλλα πρέπει να είσαι ελεύθερος. Η λογοτεχνία είναι τέχνη της

**Η λογοτεχνία
είναι τέχνη
της ελευθερίας, να
μπορούμε να βουτάμε
μέσα στον κόσμο,
στις αρετές του,
στις αμαρτίες του,
στα πάντα**

ελευθερίας, να μπορούμε να βουτάμε μέσα στον κόσμο, στις αρετές του, στις αμαρτίες του, στα πάντα. Και να μπορούμε να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα, όχι απόλυτα βέβαια, όπως αυτά που έχουν κάποια αναγνωστικά που λένε πέστε μας την κεντρική ιδέα και πώς κρίνετε αυτόν τον ήρωα, όχι τέτοια πράγματα. Ο συγγραφέας είναι ελεύθερος, πρέπει να σχηματίζει εκείνος γνώμη για το τι είναι η Μπέμπα, για το τι είναι ο Βλάσης, για το τι είναι ο Ραχούτης και ο Μαλακατές, που είναι δύο πρόσωπα κωμικοτραγικά, και να αποφασίσει για την τύχη της Μπέμπας, την οποία τη βρίσκουμε στο τέλος του βιβλίου κατά κάποιον τρόπο παρατημένη σ' ένα χιλιόμετρο της εθνικής οδού μ' ένα σκυλάκι, όπου νομίζω, απ' ό,τι έχω καταλάβει, τα συναι-

σθήματα του αναγνώστη που το διαβάζει είναι και λύπη για την Μπέμπα, για την κατάληξη της, αλλά και θαυμασμός για το κουράγιο της, για το ότι μόρεσε να σταθεί στα πόδια της έστω και έτσι.

Στάθης Κουτσούνης: Όλα όσα είπατε ήταν πολύ ουσιαστικά, κύριε Κουμανταρέα. Να ξεχωρίσω, γιατί αναφερθήκατε σε πολλά, δύο θέματα: η κριτική, τόσο από τους κριτικούς όσο και από τους αναγνώστες είναι αναγκαία για έναν συγγραφέα, όσο στενόχωρη κι αν είναι μερικές φορές. Ο συγγραφέας, από τη στιγμή που εκδίδεται, εκτίθεται απέναντι στην κριτική και στο αναγνωστικό κοινό, άρα μπορεί να δεχτεί οποιαδήποτε κριτική, αρκεί να είναι καλοπροαίρετη, όπως είπατε, γιατί άλλο πράγμα είναι η κριτική κι άλλο η λογοκρισία, δηλαδή να δεχτεί ο συγγραφέας κριτική για τον τρόπο με τον οποίο έχει αντιμετωπίσει τα πράγματα. Το δεύτερο που θέλω να επισημάνω, προέκυψε από αυτό που είπατε, ότι η *Βιοτεχνία* γράφτηκε σε ιδέα κάποιου άλλου. Μου έρχεται στο μυαλό ότι οι μεγάλοι μουσικοί του 16^{ου} και του 17^{ου} αιώνα, ο Βιβάλνι, ο Μπαχ κ.λπ., έγραφαν κατά παραγγελία. Και δεν υστερούσαν καθόλου, έχουν γράψει αριστουργήματα, αριστουργήματα κατόπιν παραγγελίας. Δεν είναι το θέμα λοιπόν ποιος θα δώσει την ιδέα, το θέμα είναι πώς θα αναπτυχθεί αυτή η ιδέα. Έτσι και με την ιδέα της *Βιοτεχνίας*, μπορεί να δόθηκε από κάποιους φίλους, αλλά η ιδέα αυτή επενδύθηκε τόσο πολύ με κουμανταρεϊκό, να το πω έτσι, τρόπο που πια δεν έχει τόσο σημασία η αφετηρία όσο το τελειωμένο βιβλίο με τον τρόπο που αναπτύχθηκε. →

→ **Μένης Κουμανταρέας:** Θα πρόσθετα σ' αυτό που είπες, για τον Βιβάλντι και τον Μπαχ, ότι και στη λογοτεχνία έχουμε τέτοια. Ο Μπαλζάκ έγραφε κατά παραγγελία για τις εφημερίδες, και μάλιστα, για να είναι συνεπής στο λόγο του, να προλάβει τη συνέχεια, έγραφε βράδυ βουτώντας τα πόδια του σε κρύο νερό.

Στάθης Κουτσούνης: Κι ο Παπαδιαμάντης βεβαίως.

Μένης Κουμανταρέας: Ναι. Κι η *Πριγκηπέσσα Ιζαμπώ* του Τερζάκη πρωτοδημοσιεύτηκε στην Καθημερινή σε συνέχειες. Κι εγώ το δοκίμασα λίγο αυτό, όταν η *Φανέλα με το 9* δημοσιευόταν στο περιοδικό 'Τέταρτο' του Χατζηδάκι.

Στάθης Κουτσούνης: Σας θυμίζω αυτό που έλεγε ο Βαλερύ, οι θεοί δίνουν την πρώτη λέξη. Από και και πέρα, από την πρώτη λέξη μέχρι που να βγει το κείμενο, το βιβλίο, υπάρχει πολύ μεγάλη απόσταση και αυτή την απόσταση διανύει ένας συγγραφέας, και καθόλου εύκολα πρέπει να πούμε, κύριε Κουμανταρέα. Δεν είναι εύκολο πράγμα η γραφή. Είναι μια πολύ δύσκολη, επίπονη και επίμοχθη διαδικασία, πολλά ξενύχτια, πολλά τσιγάρα. Δε γράφεται εύκολα ένα βιβλίο. Οι αναγνώστες βλέπουν έτοιμο ένα βιβλίο, το οποίο μπορεί να έχει, ξέρω 'γω, 150, 200 σελίδες, ή ένα ποίημα με οκτώ, δέκα στίχους. Ξέρετε τι κόπος μπορεί να κρύβεται πίσω από και; Είναι δύσκολο να το φανταστεί κάποιος, αν δεν είναι συγγραφέας. Λοιπόν, παιδιά, να προχωρήσουμε σε σας.

Αλίκη Χριστοδουλιά: Το βιβλίο σας κατατάχτηκε στον κατάλογο με τα 100 καλύτερα ελληνικά βιβλία από τη σύσταση του ελληνικού κράτους. Πώς αισθάνεστε γι' αυτό;

Μένης Κουμανταρέας: Να σας πω πραγματικά; Αν αυτές οι κατατάξεις προέρχονται από τον κρατικό φορέα είναι και λίγο ύποπτες.

Στάθης Κουτσούνης: Δεν προήλθε από κρατικό φορέα. Οργανώθηκε από την Bookpress και το βιβλιοπωλείο «Πολιτεία». Ψήφισαν 150 συγγραφείς, οι οποίοι επέλεξαν τα 100 καλύτερα βιβλία των τελευταίων 200 χρόνων. Ο καθένας πρότεινε τα καλύτερα 20 κατά την άποψή του βιβλία και έτσι επιλέχθηκαν τα 100, αυτά που πήρανε τις περισσότερες ψήφους. Και μέσα σ' αυτά ήταν και η *Βιοτεχνία υαλικών*. Υπ' αυτή την έννοια νομίζω ότι έχει κάποια σημασία.

Μένης Κουμανταρέας: Ε, ναι. Και η «Πολιτεία» είναι ένα βιβλιοπωλείο πάρα πολύ καλό, απ' τα καλύτερα της Αθήνας, όπου μπορεί κανείς να βρει με ασφάλεια ένα καλό βιβλίο, διότι το προσωπικό είναι πάρα πολύ εκπαιδευμένο, πράγμα που δε συμβαίνει με όλα τα βιβλιοπωλεία. Τότε, ναι, το πράγμα έχει ενδιαφέρον.

Κλειώ Μουστάκα: Έχετε αντλήσει στοιχεία από άτομα του προσωπικού σας περιβάλλοντος για τους ήρωές σας;

Μένης Κουμανταρέας: Ενδεχομένως ναι. Αλλά χωρίς να το συνειδητοποιώ αυτό τη στιγμή που το έγραφα. Διότι ο συγγραφέας δίνει την ευκαιρία στους ήρωές του να είναι αυτοί που είναι, αλλά οι οποίοι πολλές φορές είναι ένα αμάλγαμα πραγματικών στοιχείων και στοιχείων μυθοπλασίας. Στη *Βιοτεχνία*, στην πρώτη έκδοση που έχει ο κύριος Κουτσούνης εδώ, υπάρχει ένα σκίτσο το οποίο μοιάζει με τη γυναίκα μου και την αδελφή της γυναίκας μου, οπότε υπήρχε κάποιο στοιχείο. Α, ναι, θυμάμαι και κάτι ακόμη, η γκαρνταρόμπα της Μπέμπας είναι η γκαρνταρόμπα της γυναίκας μου τότε.

Στάθης Κουτσούνης: Να προσθέσω κάτι; Ο συγγραφέας είναι ένας άνθρωπος σαν όλους τους άλλους, με ιδιαίτερη ευαισθησία στις λέξεις. Είναι αυτονόητο ότι θα χρησιμοποιήσει στοιχεία από τα κοντινά του πρόσωπα, διότι τα ξέρει πάρα πολύ καλά. Ποτέ δε μένει όμως σε κάτι συγκεκριμένο. Το είπε κάποια στιγμή ο κύριος Κουμανταρέας, δεν είναι ρεπόρτερ ο συγγραφέας. Ο συγγραφέας πλάθει, πλάθει χαρακτήρες, πλάθει πρόσωπα, πλάθει ήρωες, οι οποίοι από ένα σημείο και μετά, κύριε Κουμανταρέα, δεν ξέρω αν θα συμφωνήσετε, κάπου ξεφεύγουν κι από τον ίδιο τον συγγραφέα κι ακολουθούν μια δική τους ζωή.

Μένης Κουμανταρέας: Α, βέβαια, ελευθερώνονται. Ως τότε ήτανε σκλαβιά του συγγραφέα. Όταν όμως ο συγγραφέας έχει κάνει καλά τη

δουλειά του και ευνοείται κι απ' τον αναγνώστη, ελευθερώνονται, γίνονται ανεξάρτητα πρόσωπα.

Ήλια Μονογιού: Πώς εμπνευστήκατε τον τίτλο; Γιατί βάλατε τίτλους σε όλα τα κεφάλαια, κάτι που δεν είναι συνηθισμένο στα μυθιστορήματα;

Μένης Κουμανταρέας: Παλιά συνηθίζοταν, ξέρετε. Δεν είναι καινούργιο πράγμα αυτό, αλλά εμένα μ' αρέσει γιατί μου δίνει έναν τρόπο να βαπτίζω κάθε ενότητα του βιβλίου με κάτι χαρακτηριστικό. Νομίζω ότι αυτό δημιουργεί και μια όρεξη στον αναγνώστη. Άμα, ας πούμε, λέει «Παλιά και λησμονημένα» ένα κεφάλαιο, αναρωτιέται μέσα του για να δούμε τι είναι αυτά, εφόσον έχει ακολουθήσει τη ροή της ιστορίας. Ή όταν λέει «Γυαλιά καρφιά», σκέφτεται για να δούμε τι είναι αυτά τα γυαλιά καρφιά. Κι είναι αυτό που κάνουν αυτοί οι δύο, Ραχούτης και Μαλακατές, που κάνουν την επιχείρηση όπως έκαναν οι προηγούμενες κυβερνήσεις την Ελλάδα σήμερα.

Στάθης Κουτσούνης: Θεωρώ πολύ επιτυχημένο και εύστοχο τον τίτλο. Η βιοτεχνία υαλικών είναι που καθορίζει τα πάντα και γύρω από αυτήν περιστρέφονται όλα τα πρόσωπα. Να αποτολμήσω μια ερμηνεία του τίτλου; Το γυαλί είναι ένα εύθραυστο υλικό, έτσι δεν είναι; Μήπως λοιπόν ο τίτλος υποδηλώνει και την ευθραυστότητα των σχέσεων από την αρχή ως το τέλος του βιβλίου; Εμένα προσωπικά θα μου φαινόταν ατυχής ένας τίτλος με το όνομα της Μπέμπας, ας πούμε, της πρωταγωνίστριας. Εσείς τι λέτε, κύριε Κουμανταρέα;

Μένης Κουμανταρέας: Ναι. *Μπέμπα* δε θα μπορούσα να το βαπτίσω, γιατί θα νόμιζε κανείς ότι πρόκειται για παιδικό βιβλίο. Κουράστηκα πάρα πολύ να βρω τον τίτλο. Πάρα πολύ, αλλά όπως είπα και ο κύριος Κουτσούνης, η βιοτεχνία αυτή είναι το κέντρο της ύπαρξης αυτών των προσώπων, γύρω από και στριφογυρίζει όλο το μυθιστόρημα, νομίζω ότι είναι ένας τίτλος που ορίζει. Και τα γυαλιά βέβαια είναι αυτά που ορίζουν το εύθραυστο, όπως πάλι είπα ο κύριος Κουτσούνης. Βέβαια, οι αναγνώστες πολλές φορές ξεχνούν τους τίτλους. Έχω μια φίλη που αλλάζει όλους τους τίτλους. Το δικό μου το λέει *Αποθήκη υαλικών*. Τη *Φανέλα με το 9* Η *Φανέλα με το 5*, ξέρω 'γω. Αλλά τον *Ωραίο λοχαγό* δεν μπορούν να τον πουν άσχημο...

Ερρίκος Αναστασόπουλος: Στο μυθιστόρημά σας παρατηρούμε μια βιοτεχνία να αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και στις μέρες μας. Ποια κοινά στοιχεία εντοπίζετε στις δύο εποχές;

Μένης Κουμανταρέας: Φαίνεται δυστυχώς ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία, τα οποία βέβαια, αγαπητέ Ερρίκο, δεν τα ήξερα τότε ή δεν μπορούσα να προβλέψω. Αλλά φαίνεται ότι το βιβλίο σήμερα διαβάζεται και από αυτή τη γωνία, δηλαδή της αποτυχίας μιας επιχείρησης, του μαρασμού, της φθοράς. Η λέξη φθορά είναι νομίζω η πιο πετυχημένη και μάλιστα οι κριτικοί μου λένε ότι το κεντρικό θέμα των βιβλίων μου είναι η φθορά.

Στάθης Κουτσούνης: Κι εγώ το πιστεύω.

Μένης Κουμανταρέας: Το παραδέχομαι κι εγώ.

Στάθης Κουτσούνης: Να προσθέσω το εξής. Το βιβλίο γράφτηκε το 1975 και έχουμε σχεδόν 2015, βρισκόμαστε δηλαδή 40 χρόνια μετά. Ήταν αδύνατον να προβλέψει κανείς το '75 τι θα συνέβαινε το 2015. Όμως, πρέπει να σας πω, και θα συμφωνήσει, πιστεύω, και ο συγγραφέας μας, ότι οι συγγραφείς γενικά έχουν προφητική αντίληψη, δηλαδή πολλές φορές γράφουν πράγματα τα οποία κάποια στιγμή επαληθεύονται. Κατά κάποιον τρόπο, οι κεραίες τους είναι ανοιχτές για να βλέπουν στο μέλλον, να βλέπουν πολύ πιο μακριά απ' ό,τι βλέπει ένας κοινός θνητός. Υπάρχει όμως, έχετε δικιο νομίζω στην ερώτησή σου, Ερρίκο, μεγάλη σχέση ανάμεσα σ' εκείνη την εποχή και στην εποχή μας όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα.

Μένης Κουμανταρέας: Να πω και κάτι άλλο; Δεν είναι μόνο το θέμα της προφητείας. Είναι και οι συνθήκες στις οποίες γράφτηκε η *Βιοτεχνία*, γιατί το έγραψα μες στη Χούντα. Οπότε, η εποχή ήτανε πολύ σκοτεινή τότε, πάρα πολύ σκοτεινή και έχει περάσει αυτό μέσα, νομίζω. Και η ύπαρξη του στρατιωτικού με τον οποίον κοιμάται η Μπέμπα είναι κατά κάποιον τρόπο μια, πώς να το πει κανείς, μια ατασθαλία της ηρωϊδας.

Στάθης Κουτσούνης: Ναι, η οποία, αν και αριστερών καταβολών, ξαφ-

νικά συνευρίσκεται με έναν στρατιωτικό που υπηρετούσε τη Χούντα.

Σπύρος Νικολόπουλος: Η εποχή στην οποία εξελίσσεται η ιστορία και στην οποία γράφατε το βιβλίο ήταν μια εποχή αμφισβήτησης και απογοήτευσης, κυρίως στην πολιτική σκηνή. Πιστεύετε ότι τα κόμματα και οι διάφορες παρατάξεις και ιδεολογίες εκπροσωπούσαν τα αιτήματα του λαού;

Νίκος Κατσαρός: Μήπως ακριβώς αυτή η απογοήτευση οδήγησε στη Χούντα;

Μένης Κουμανταρέας: Αυτό ήταν ένα από τα αδικαιολόγητα, κατά τη γνώμη μου, συμβάντα στην ιστορία τη νεότερη. Δηλαδή, θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί με λίγη περισσότερη προσοχή εκ μέρους των πολιτικών. Είτε αυτοί ήταν διεφθαρμένοι είτε ήταν κουρασμένοι είτε δεν ξέρω τι άλλο. Έπρεπε να μην υπάρχει Χούντα, διότι ξέρετε η Χούντα κράτησε εφτάμισι χρόνια κι είναι άλλο να το διαβάσετε στα βιβλία και άλλο να το έχετε ζήσει, όπως εγώ.

Στάθης Κουτσούνης: Και επί Χούντας έχετε καθίσει και στο εδώλιο.

Μένης Κουμανταρέας: Ναι, θα πω και γι' αυτό. Η Χούντα ήταν εφτάμισι χρόνια φιμώματος. Δηλαδή, στην αρχή δε γράφαμε καθόλου, δε δημοσιεύαμε μάλλον, διότι δεν μπορούσαμε να παίξουμε το παιχνίδι της Χούντας, ότι δήθεν υπήρχε ελευθερία. Διότι όταν πήγα ένα διήγημά μου και αναγκαστικά πέρασε από την Επιτροπή Λογοκρισίας που ήταν στην οδό Ζαλοκώστα, τότε το βρήκα όλο κοκκινισμένο. Λοιπόν, δεν μπορούσες να παίξεις μ' αυτές τις συνθήκες. Νομίζω ότι τις συνέπειες της Χούντας, ανεξάρτητα απ' τη λογοτεχνία, τις πληρώνουμε ακόμα και σήμερα. Η ελληνική κοινωνία πληρώνει ακόμη αυτό το επί εφτάμισι χρόνια σταμάτημα. Όλα αυτά είναι επιβαρυντικά σ' ένα πολίτευμα και ακόμα υπάρχουν σκιές απ' αυτά. Ελπίζω στο μέλλον να φύγουν αυτές οι σκιές, όλο το ευχόμαστε, είτε έρθει το ένα κόμμα είτε το άλλο, να μπορούμε να βαδίσουμε χωρίς ντροπή και χωρίς προβλήματα.

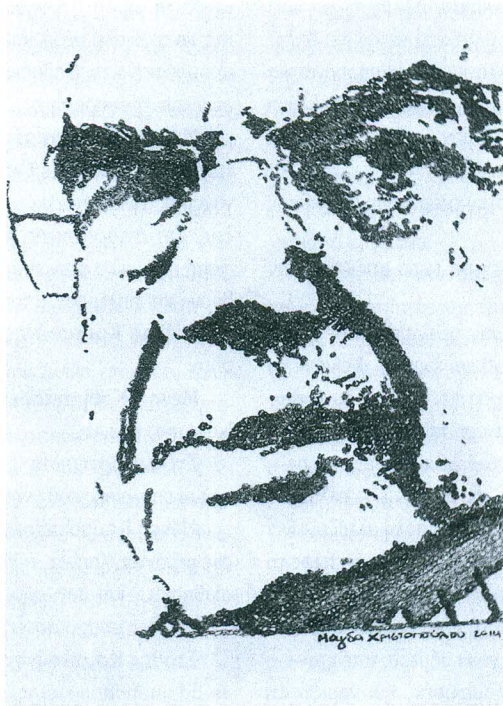
Στάθης Κουτσούνης: Εδώ αισθάνομαι την ανάγκη να σας πω, παιδιά, ότι ο Μένης Κουμανταρέας είχε συμμετάσχει επί Χούντας στην έκδοση των *18 κειμένων*, που ήταν μια πράξη αντίστασης για την εποχή εκείνη. Κι έχει δίκιο, άλλο πράγμα είναι να διαβάσεις στα βιβλία ότι υπήρξε εποχή χούντας κι άλλο πράγμα να το νιώθεις στο πετσί σου, να μην μπορείς να γράψεις, να μην μπορείς να εκφραστείς, να μιλήσεις, ήταν μια δύσκολη πραγματικά εποχή.

Μένης Κουμανταρέας: Ξέρετε κάτι; Μπορώ να πω ότι δε φοβόμαστε τότε. Το γεγονός, ας πούμε, ότι είχα γράψει το *Αρμένισμα*, το οποίο δικάστηκε ως άσεμνο, το γεγονός ότι είχα πάρει μέρος στα *18 κείμενα*, για τα οποία με κάλεσαν στην ασφάλεια, δε με πτοούσαν. Θυμάμαι στην ασφάλεια με ρώτησαν, κύριε Κουμανταρέα, γιατί εσείς ένας γόνος αστικής οικογένειας έχετε αυτή τη στάση; Λέω, διότι έτσι νιώθω.

Νεφέλη Τσίτσου-Καμπελή: Γιατί, ενώ περιγράφετε αναλυτικά τον τόπο και όλα τα μέρη της Αθήνας, δεν υπάρχει αντίστοιχα ξεκάθαρη αναφορά στο χρόνο, ο οποίος συνδέεται με την τραγική περίοδο της Χούντας για τη χώρα μας;

Μένης Κουμανταρέας: Λες ότι ο χρόνος είναι ασαφής, έτσι; Επίτηδες το έχω κάνει, γιατί δεν ήθελα να το εντοπίσω χρονικά. Σε άλλα μυθιστορήματά μου εντοπίζω το χρόνο. Είναι μια ελευθερία που πήρα, που δε νομίζω ότι έβλαψε το βιβλίο. Σου έλειψε εσένα αυτό;

Νεφέλη Τσίτσου-Καμπελή: Όχι, απλώς το επισημαίνω.

Μένης Κουμανταρέας, μολύβι σε χαρτί.
Έργο της Μάγδας Χριστοπούλου

Στάθης Κουτσούνης: Το να μην προσδιορίζεις κάτι μπορεί να του δίνει γενικότερες, ευρύτερες διαστάσεις και να μπορείς να το τοποθετήσεις σε οποιαδήποτε εποχή με ανάλογα χαρακτηριστικά, έτσι;

Γιώργος Παπαδομανωλάκης: Παρατηρήσαμε ότι στους διαλόγους μεταξύ των ηρώων δε χρησιμοποιήσατε την κλασική μορφή, εισαγωγικά ή παύλες. Τι εξυπηρετεί λογοτεχνικά αυτός ο τρόπος γραφής;

Μένης Κουμανταρέας: Πολύ καλή παρατήρηση. Ναι, συνήθως στην πεζογραφία οι διάλογοι είναι χωριστά και σηματοδοτούνται από εισαγωγικά. Ένωσα ότι σ' αυτό το βιβλίο έπρεπε οι διάλογοι να 'ναι ενσωματωμένοι μέσα στο κείμενο, στην αφήγηση δηλαδή. Να μην υπάρχουν παύλες ή εισαγωγικά. Η παύλα συνηθιζόταν παλαιότερα —τον καιρό του Ι.Μ. Έτσι ένιωσα, ότι θα ήταν πιο σφικτό δηλαδή. Δεν είναι ένα πράγμα που ακολουθώ σε όλα μου τα βιβλία. Σ' αυτό το βιβλίο ένιωσα έτσι.

Στάθης Κουτσούνης: Είναι ένα χαρακτηριστικό πάντως που έχει επισημανθεί από την κριτική σαν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό

της γραφής σας. Είναι, κατά την άποψή μου, θέμα ύφους.

Μένης Κουμανταρέας: Κάθε βιβλίο, όσο και να φέρει τη σφραγίδα του ανθρώπου που το έγραψε, έχει την ιδιαιτερότητά του, την ταυτότητά του. Δηλαδή, δεν μπορούμε να γράφουμε το ίδιο βιβλίο εσαεί. Εγώ τουλάχιστον προσπαθώ, όχι να φεύγω απ' τον εαυτό μου, αλλά να φεύγω απ' τη μονοτονία που μπορεί να προκαλέσει στον αναγνώστη των βιβλίων μου η επανάληψη των ίδιων θεμάτων.

Στάθης Κουτσούνης: Και το καταφέρνετε, πιστεύω.

Βίκυ Μπαλή: Στο βιβλίο σας όλοι οι ήρωες, παρά το νεαρό της ηλικίας τους, φαίνεται να ωραιοποιούν και να αναπολούν το παρελθόν, καθώς στο παρόν φαίνονται ηττοπαθείς και απογοητευμένοι. Γιατί συμβαίνει αυτό, ενώ εκείνο που χαρακτηρίζει τους νέους είναι η αγάπη για το σήμερα και όχι για το παρελθόν;

Μένης Κουμανταρέας: Αυτό είναι μία ερώτηση από τη σκοπιά τη δική σου, που είσαι νέα, αλλά η Μπέμπα δεν είναι τόσο νέα όσο εσύ. Δεν είναι τόσο νέοι οι ήρωες. Και οπωσδήποτε έχουν ένα σπέρμα απογοήτευσης. Κυρίως ο Βλάσης, ο οποίος είναι και ένας άνθρωπος άρρωστος, και οι δύο φίλοι, αυτοί που είναι κωμικοτραγικά πρόσωπα, σαν παλιόστοι. Η ίδια η Μπέμπα έχει πολύ λιγότερη απαισιοδοξία. Αλλά στο τέλος του βιβλίου το παρελθόν παίζει ένα ρόλο. Δηλαδή, αναρωτιέται κανείς τι γεγονότα είχαν συμβεί στη ζωή αυτής της γυναίκας. Οπότε κι αυτή μπαίνει στη χορεία των ανθρώπων που σκέφτονται το παρελθόν. Και μια που μιλάω για το παρελθόν, το παρελθόν είναι κάτι πάρα πολύ σημαντικό για όλους μας. Εσείς δεν μπορείτε να το καταλάβετε ακόμα, αλλά υπάρχουν οι άνθρωποι οι οποίοι μιλούν για το παρελθόν χωρίς παρελθοντολαγνεία και άλλοι οι οποίοι είναι βυθισμένοι στο παρελθόν και δεν μπορούν να αποσπαστούν απ' αυτό. Δηλαδή, εγώ τουλάχιστον μιλάω για το παρελθόν, αλλά δεν το νοσταλγώ οπωσδήποτε, έστω και αν η Αθήνα ήταν καλύτερη, αν ήταν καλύτερη —εγώ το αμφισβητώ αυτό. Μιλάμε για τη σημερινή κατάσταση, αλλά μην ξεχνάτε ότι στις δεκαετίες του '50 και του '60 υπήρχε φτώχεια τρομερή. Δεν ήταν η φτώχεια που έχουμε σήμερα με τα κόκκινα δάνεια και με τους ανθρώπους που δεν μπορούν να πληρώσουν, ούτε βέβαια κοιμόντουσαν οι άνθρωποι στο δρόμο όπως σήμερα. Αλλά υπήρχε φτώχεια. Η διαφορά είναι ότι τότε υπήρχε μια ιδεολογία, μια →

→ ελπίδα. Σήμερα αυτό το πράγμα έχει λιγάκι αδυνατίσει. Δεν ξέρω για σας, αλλά νομίζω ότι ο κόσμος δεν έχει πια ιδεολογία άλλη από το χρήμα. Δηλαδή, το χρήμα είναι αυτό που ορίζει τα πάντα. Μιλάνε οι πρωθυπουργοί για τα spreads, θα μπορούμε λένε και στις αγορές. Να μπορούμε στις αγορές, αλλά οι άνθρωποι να μην κοιμούνται στους δρόμους και να μην έχουν πρόβλημα να πληρώσουν την εφορία, έτσι δεν είναι κύριε Κουτσούνη;

Στάθης Κουτσούνης: Βεβαίως! Άλλωστε, όταν ευημερούν οι αριθμοί, υποφέρουν οι άνθρωποι, έτσι;

Μένης Κουμανταρέας: Μπράβο, ναι. Ε, λοιπόν, τώρα μπήκαμε στην πολιτική επικαιρότητα.

Κάτια Πολυχρόνη: Διαβάζοντας το βιβλίο σας, με εντυπωσίασε ο τρόπος με τον οποίο περιγράφετε την Αθήνα του '50 και του '60. Φαίνεται να γνωρίζετε καλά τους τόπους τους οποίους περιγράφετε. Νιώθετε συναισθηματικά συνδεδεμένος με την πόλη αυτή και το κέντρο της ειδικότερα;

Μένης Κουμανταρέας: Νιώθω πολύ συνδεδεμένος, έστω και αν η Αθήνα έχει αλλάξει. Και λέγονται πολλά για τον τρόπο που έχει αλλάξει η Αθήνα, δυσάρεστα και μελαγχολικά. Αλλά στο βάθος μια πόλη αλλάζει, είναι φυσικό. Μια πόλη που δεν αλλάζει, δεν είναι πόλη, δεν προχωράει προς το μέλλον. Μπορεί να μας θλιβουν τα κλειστά μαγαζιά που υπάρχουν σήμερα στην Αθήνα και να λέμε, αχ, τι ωραία που ήταν τότε, αλλά μια πόλη προχωράει. Το Γκάζι που είναι τόπος διασκέδασης των νέων σήμερα, τότε ήταν μια βιομηχανική περιοχή. Υπάρχουν διάφορες αυξομειώσεις. Και νομίζω ότι εσείς οι νέοι, και μάλιστα όταν τελειώσετε το σχολείο, θα έχετε πολύ περισσότερο την άνεση να τριγυρίσετε αυτή την πόλη και να τη ζήσετε. Η οποία είναι μια πόλη ζωντανή ακόμα, πιστεύω. Δηλαδή, έρχονται ξένοι και λένε, α, στην πατρίδα μας δε συμβαίνει αυτό. Γιατί, βέβαια, έρχονται απ' το βορρά, απ' την Κοπεγχάγη ή από το Όσλο. Ο κόσμος έχει ανάγκη να έχει μια ελευθερία. Έξω οι άνθρωποι, είτε λόγω του πολιτεύματος είτε λόγω κυρίως του κλίματος, κλείνονται μέσα νωρίς. Εμείς ζούμε σε μια ευλογημένη χώρα, όπου ο καιρός είναι καλός σχεδόν όλο το χρόνο. Οι ξένοι μάς ζηλεύουν. Ελπίζω να μη μάς ζηλεύουν μόνο γι' αυτό.

Μαριαλένα Κωτούλα: Γιατί αναδεικνύετε ως βασικό πρωταγωνιστή μια γυναίκα, η οποία μάλιστα διαθέτει δυναμικά στοιχεία που ταιριάζουν καλύτερα στο αντρικό φύλο;

Μένης Κουμανταρέας: Γιατί να ταιριάζουν περισσότερο στο αντρικό φύλο; Μια γυναίκα μπορεί να 'ναι εξίσου δυναμική μ' έναν άντρα, αν όχι και περισσότερο.

Μαριαλένα Κωτούλα: Ναι, όμως αναφέρατε σε μια εποχή που τα δικαιώματα των ανθρώπων ήταν λιγότερα και πόσο μάλιστα μιας γυναίκας, την εποχή της δικτατορίας. Γιατί επιλέξατε λοιπόν μια γυναίκα με τόσο ισχυρό χαρακτήρα;

Μένης Κουμανταρέας: Διότι αγαπάω τις γυναίκες. Είναι φυσικό ν' αγαπάει κανείς και τα δύο φύλα. Ζούμε σε μια εποχή όπου είτε είσαι άντρας είτε γυναίκα είναι το ίδιο πράγμα. Σε προηγούμενες εποχές, χωρίζονταν τα φύλα σε διαφορετικές φατρίες, τον καιρό, ας πούμε, που οι μαύροι στην Αμερική έπρεπε να μπουίνε σε χωριστά δωμάτια από τους λευκούς... Δεν ξέρω αν ξέρετε την τραγουδίστρια Μπίλι Χολιντέι, η οποία όταν ήτανε στο ζενίθ της δόξας της και τραγουδούσε στο νότο της Αμερικής δεν μπορούσε να μπει στο ασανσέρ με τους άλλους, αλλά έμπαινε στο ασανσέρ της υπηρεσίας, επειδή ήταν μαύρη. Λοιπόν, έτσι και με τα φύλα. Δεν μπαίνουμε σε χωριστά κουτάκια και νομίζω ζούμε σε μια εποχή ισότητας. Αυτό που ονειρεύτηκε ίσως ο κομμουνισμός, αυτό που ονειρεύτηκε η Γαλλική Επανάσταση. Με διαφορετικούς όρους βέβαια, γιατί και η Γαλλική Επανάσταση προδόθηκε και η Ρωσική, τα σοβιέτ κατέρρευσαν. Αλλά η ισότητα των ανθρώπων δεν πρέπει να καταρρεύσει, διότι είναι βασικό συστατικό της κοινωνίας.

Στάθης Κουτσούνης: Να διακινδυνεύω μια εκδοχή, παρότι μάλλον δε θα το είχατε σκεφτεί όταν γράφατε το βιβλίο. Δεν αποκλείεται αυτή η συγκεκριμένη γυναίκα να εκφράζει μια συγκεκριμένη τάξη, μια επαναστα-

τική τάξη, μια τάξη η οποία προσπαθεί με κάθε τρόπο να σταθεί στα πόδια της, να τα βγάλει πέρα, και επελέγη γι' αυτή την περίπτωση μια γυναίκα. Θα μπορούσε να το διαβάσει κανείς κι απ' αυτή την πλευρά, χωρίς να είναι αναγκαίο ή απαραίτητο.

Μένης Κουμανταρέας: Ναι. Στην περίπτωση της Μπέμπας συνηγορεί και το εξής γεγονός. Ότι στις κομμουνίστριες, στις εαμίτισσες υπήρχαν γυναίκες πολύ δυναμικές, που δεν υπήρχαν αντίστοιχα στις δεξιές παρατάξεις. Στο αντάρτικο, ας πούμε, πολεμούσαν και οι γυναίκες. Για πρώτη φορά η γυναίκα στην επαρχία, που ήταν κλεισμένη στο σπίτι της, πήγε στο βουνό και πολέμησε. Επομένως αυτό κάτι λέει, έτσι δεν είναι;

Στάθης Κουτσούνης: Προφανώς. Δεν το έκανε η ασή, ας πούμε, αυτό.

Μένης Κουμανταρέας: Όχι βέβαια. Ούτε το 'κανε για ισότητα. Το 'κανε από ανάγκη.

Στέλλα Πατινιώτη: Γιατί υπάρχει μόνο μία γυναίκα ως πρωταγωνίστρια, ενώ οι υπόλοιπες που αναφέρονται είναι απλά κομπάρσοι και κατώτερες της;

Μένης Κουμανταρέας: Κατώτερες της δεν μπορεί να είναι, απλώς δεν αναφέρονται. Κοίταξε, η Μπέμπα είναι μια γοητευτική γυναίκα, μια γυναίκα αισθησιακή και σύγχρονως θεληματική πολύ. Αυτό το προφίλ γοητεύει. Λοιπόν, δεν υποτιμάται καμιά άλλη γυναίκα στο βιβλίο.

Στάθης Κουτσούνης: Το ότι δεν προβάλλεται άλλη γυναίκα δε σημαίνει ότι υποτιμάται κιόλας, έτσι; Η Μπέμπα προβάλλεται στο βιβλίο και είναι η κεντρική φιγούρα μεταξύ των ηρώων, καθώς είναι μια γυναίκα που συγκεντρώνει ταυτόχρονα και το δυναμισμό και τον αισθησιασμό.

Μελίνα Αντωνοπούλου: Πώς αντιμετωπίστηκε το συγκεκριμένο πρότυπο γυναίκας απ' το αναγνωστικό κοινό του 1975; Θυμάστε κάποιες αντιδράσεις για το συγκεκριμένο χαρακτήρα;

Μένης Κουμανταρέας: Α, πολύ καλή ερώτηση. Διότι υπήρξαν κάποιες κοπέλες τότε, που ανήκαν στην αριστερά, οτιδήποτε να σημαίνει αυτό, εξωκοινοβουλευτική αριστερά ή εσωκομματική, οι οποίες είπαν πολλά. Μια κοπέλα, υπάλληλος του Κάουφμαν, μου το είπε κατά πρόσωπο, πώς τολμάτε να κάνετε μια αγωνίστρια τόσο ελευθερίων ηθών; Δηλαδή, δεν παραδεχόντουσαν ότι ένας άνθρωπος ενταγμένος κομματικά κάπου μπορούσε στη ζωή του την ιδιωτική να λειτουργεί διαφορετικά. Ήταν αυτές οι παρωπίδες των αριστερών τότε.

Στάθης Κουτσούνης: Και τα στερεότυπα, έτσι;

Μένης Κουμανταρέας: Και τα στερεότυπα, τα οποία δυστυχώς υπάρχουν ακόμα.

Στάθης Κουτσούνης: Και που εξαιτίας τους κάποιοι δεν μπορούσαν να δεχτούν ότι η Μπέμπα, παρά την αγωνιστικότητά της, δεν εγκατέλειπε τον εαυτό της, την ενδιέφερε, σημαντικό για μια γυναίκα, η ηθλικότητά της. Ίσως πάλι κάποιοι να ενοχλούνταν επειδή δεν μπορούσαν να παραδεχτούν ότι μια αγωνίστρια, μια γυναίκα ενταγμένη στην αριστερά, μπορούσε να φθαρεί.

Βέρα Κατσιβέλη: Γιατί επιλέξατε να αποκαλείτε την ηρωίδα Μπέμπα, που ως όνομα παραπέμπει σ' ένα αδύναμο πλάσμα, ενώ αντιθέτως το βαφτιστικό της όνομα που είναι Βαρβάρρα παραπέμπει σ' ένα δυναμικό χαρακτήρα, όπως και είναι άλλωστε; Ποιος είναι δηλαδή ο ρόλος των ονομάτων στη λογοτεχνία; Μήπως πίσω απ' το δυναμισμό κρύβεται μια αδυναμία, μια ανασφάλεια;

Μένης Κουμανταρέας: Αυτή είναι μια ερώτηση εξαιρετική. Είναι ακριβώς ένα από τα κλειδιά του βιβλίου αυτό, το γεγονός ότι η ηρωίδα λέγεται Βαρβάρρα αλλά τη φωνάζουνε Μπέμπα. Όπου το Μπέμπα λειτουργεί και λιγάκι ειρωνικά απέναντι στο πραγματικό της όνομα. Πώς λέγεται αυτό;

Στάθης Κουτσούνης: Υποκοριστικό.

Μένης Κουμανταρέας: Υποκοριστικό, ναι. Αλλά σύγχρονως δείχνει και μια ζωντάνια και μια επιθετικότητα. Η Βαρβάρρα γιορτάζει 4 Δεκεμβρίου και είναι προστάτρια του Πυροβολικού. Επομένως, όταν η Μπέμπα πάει μ' έναν άνθρωπο του στρατού είναι σα να πηγαίνει στις ρίζες της.

Στέργιος Πλάκας: Ο Βλάσης παρουσιάζεται εξαρχής ηθοποιός, απογοητευμένος και απαισιόδοξος. Αλλά από την άλλη, είναι το μοναδικό πρόσωπο που διατηρεί τα ιδανικά του και δε φαίνεται αλλοτριωμένος. Τι θέλετε να συμβολίσετε συγκεκριμένα με αυτό το χαρακτήρα και την κατάληξη που είχε;

Μένης Κουμανταρέας: Πραγματικά, ο Βλάσης είναι ίσως ο πιο αγνός μέσα στο βιβλίο, αλλά είναι ένας αδύναμος χαρακτήρας. Αδύναμος για δύο λόγους: πρώτα απ' όλα, γιατί είναι δέσμιος της αγάπης του για την Μπέμπα, δηλαδή η Μπέμπα τον σέρνει από τη μύτη· απ' την άλλη μεριά, είναι ένας άνθρωπος άρρωστος, ο οποίος έχει μία λανθάνουσα ψυχασθένεια, η οποία βγαίνει σιγά σιγά. Το γεγονός ότι βάζω έναν άνθρωπο με ιδανικά, τον πιο αγνό απ' όλους, να είναι άρρωστος και αδύναμος, μπορεί κάτι να λέει αυτό για τις ιδεολογίες. Αλλά δεν ήταν ένα πράγμα που έκανα επίτηδες. Δηλαδή, που είπα θα βάλω αυτό για να φανεί εκείνο. Ξέρετε, πολλές φορές γράφοντας δεν έχουμε ακριβώς συνείδηση αυτού που αφηγούμαστε, ένα γεγονός μπορεί να σημαίνει κάτι για τον έναν, κάτι άλλο για τον άλλον. Διότι πολλές φορές όταν γράφει κανείς οδηγείται και από το ένστικτο και ακολουθεί τον ήρωά του. Αν, ας πούμε, έβαζα την Μπέμπα να φέρεται διαφορετικά, δε θα ήμουν πιστός στο χαρακτήρα αυτής της γυναίκας. Κατά τον ίδιο τρόπο και στον Βλάση. Αν τον έβαζα να είναι δυναμικός, πάλι δε θα ήμουν πιστός στο χαρακτήρα. Πάντως, φαίνεται ότι οι δύο αυτοί χαρακτήρες ήταν πολύ ενδιαφέροντες. Γιατί, την Μπέμπα θέλησε να την παίξει η Μελίνα Μερκούρη, κι άλλες δυο-τρεις ηθοποιοί μεγάλες. Τώρα, γιατί δεν την έπαιξαν είναι άλλο πράγμα. Και επίσης τον Βλάση ήθελε να τον παίξει ο, δυστυχώς, χαμένος σήμερα Λευτέρης Βογιατζής. Ήταν ο αγαπημένος του ήρωας.

Στάθης Κουτσούνης: Σπουδαίος σκηνοθέτης και ηθοποιός ο Βογιατζής. Σε συνέχεια αυτού που λέγαμε πριν, ενίοτε δεν είναι ο συγγραφέας που οδηγεί τους ήρωές του, αλλά οι ήρωες που οδηγούν τον συγγραφέα στη γραφή. Δηλαδή, είναι ένα διαδραστικό παιχνίδι η γραφή. Δεν μπορείς να σχεδιάσεις εξαρχής τα πάντα και να το βγάλεις εις πέρας μέχρι την τελευταία λεπτομέρεια. Κάποτε σε οδηγούν και τα ίδια τα πράγματα.

Μένης Κουμανταρέας: Βεβαίως. Με μόνη διαφορά ότι πρέπει κανείς να είναι πάντοτε συνεπής και άγρυπνος σ' αυτό που κάνει. Διότι, όπως είπατε, το παραμικρό φάλτσο πρέπει να το επαναφέρει στην ευθεία πάλι.

Στάθης Κουτσούνης: Ακριβώς. Αλλιώς, θα βγει κάτι σαν παραφωνία.

Μένης Κουμανταρέας: Και αυτό το πράγμα θέλει μια αντιμετώπιση από τον συγγραφέα, σαν να μη γράφει ο ίδιος το κείμενο, αλλά σαν να του το απαγορεύουν και να είναι ένα κείμενο το οποίο έρχεται να το κρίνει. Πρέπει δηλαδή να είναι και συγγραφέας και αναγνώστης και παντοδύναμος αφηγητής. Εγώ είμαι υπέρ του παντοδύναμου αφηγητή κι αςβάλλεται από πολλές μεριές στη θεωρία της λογοτεχνίας.

Στάθης Κουτσούνης: Πάντως, σχετικά με αυτό που είπατε, σαν να του το απαγορεύει κάποιος, να θυμίσω ότι έχουν επινοηθεί σχετικά διάφορα τεχνάσματα. Κάποιοι λένε πως βρήκαν το κείμενο που γράφουν σε κάποια ξεχασμένα χειρόγραφα, σε μια κασέλα ας πούμε, και το αντιγράφουν όπως ακριβώς το βρήκαν. Για να αποστασιοποιηθούν από τα πράγματα και να δώσουν μια άλλη διάσταση.

Μένης Κουμανταρέας: Α, βέβαια. Υπάρχει ένα διήγημα του Πόε σχετικά. Επίσης, πρέπει να πω, για όσους από σας πιθανόν να θελήσουν στο μέλλον να γράψουν, ότι πρέπει στην αρχή να υποταχθούν σ' ένα πρότυπο. Δηλαδή, άμα δε διαβάσει κανείς πολύ, δεν μπορεί να γράψει. Και έστω κι αν στα πρώτα του γραπτά μιμείται έναν συγγραφέα, τον Καραγάτση ή τον Έντγκαρ Άλαν Πόε ή δεν ξέρω ποιον άλλον, δεν πειράζει. Απλώς πρέπει να το ξέρεις αυτό το πράγμα, σιγά σιγά να το καταλάβεις και να φτάσεις να

μιλάς για δικά σου πράγματα, που σε καίνε, που σε απασχολούν. Διότι διαφορετικά δε βγαίνει ένα βιβλίο. Και να έχεις μια άγρυπνη προσοχή. Και να μην κουράζεσαι να το γράφεις και να το ξαναγράφεις. Μου λένε κάποιοι νέοι που γράφουνε, εγώ το γράφω μία φορά και τελειώνει. Μα πώς, βρε άνθρωπέ μου, το γράφεις μία φορά; Είναι δυνατόν; Τι είσαι, ο θεός ή ο Ντοστογιέφσκι, να το γράφεις μία φορά;

Στάθης Κουτσούνης: Ο Ντοστογιέφσκι δεν ξέρω αν έγραφε μόνο μία φορά τα έργα του.

Μένης Κουμανταρέας: Λοιπόν, ένα κείμενο θέλει δουλειά. Θέλει να το φέρεις στο επίπεδο της έμπνευσής σου. Δηλαδή, αυτό που έχεις στο κεφάλι σου κι αυτό που έχεις στο χαρτί να είναι κοντά. Να είναι απολύτως ίσα αποκλείεται. Διότι καμία εκτέλεση ενός έργου δεν μπορεί να φτάσει την έμπνευση που έχεις. Αλλά τουλάχιστον να είναι κοντά.

Λάμπρος Φραζελάς: Η Μπέμπα και ο Βλάσης δείχνουν να μην είναι ένα τυπικό ζευγάρι. Για παράδειγμα, δεν έχουν απογόνους και έχουν υπό την ευθύνη τους τους δύο φίλους τους. Εσείς έχετε να κάνετε κάποιο σχόλιο για την οικογένεια στην εποχή μας;

Μένης Κουμανταρέας: Το ζευγάρι της Μπέμπας και του Βλάση είναι λίγο προβληματικό, με την έννοια που έχουμε για την οικογένεια —η αγία οικογένεια. Αλλά και στην εποχή μας έχουμε πολλά τέτοια ζευγάρια που δεν έχουν παιδιά, αλλά αν έχουν είναι διαφορετικό. Διότι άμα κάνεις ένα παιδί, έχεις μια υποχρέωση απέναντί του, δεν υπάρχει δεύτερη κουβέντα σ' αυτό. Αλλά όταν δεν έχεις παιδιά, κρατάς έναν χαλαρό δεσμό, μπορεί και να μην παντρευτείς δηλαδή. Αλλά και να μην παντρευτείς, αν έχεις παιδιά, πάλι χρειάζεται οι γονείς να είναι κοντά στο παιδί. Θα μου πείτε τι γίνεται μ' όλους αυτούς τους γάμους που ακούμε, που παντρεύονται δύο και τρεις και τέσσερις φορές. Ο Μπερλουσκόνι ήθελε να παντρευτεί τέταρτη φορά; Ή οι σαρ του Χόλυγουντ, ο Μπραντ Πιτ ας πούμε. Δεν ξέρω, είναι

δύσκολο να είσαι ζευγάρι σήμερα. Και νομίζω, πράγμα που ευνοεί τον σύγχρονο άνθρωπο, ότι μπορεί να έχει μια ελεύθερη συμβίωση ένας άντρας μ' ένα κορίτσι ή ένα κορίτσι μ' έναν άντρα, κάτι που είναι και μία δοκιμασία αν μπορούν να συμβιώσουν. Διότι όσο και να είσαι ερωτευμένος, όσο και να σου έχουμε φορέσει μια κοπέλα ή έναν άντρα, πρέπει να δεις αν μπορείς να κάνεις μαζί του. Γι' αυτό και τα διαζύγια είναι συχνά. Ευτυχώς είμαστε σε μια χώρα που τα διαζύγια βγαίνουν εύκολα. Διότι, στην καθολική εκκλησία, ο πάπας τους βγάζει την πίστη. Είμαστε μια θρησκεία, οι ορθόδοξοι, από τις πιο ελεύθερες που υπάρχουν στον κόσμο.

Ιάσωνας Χατζόπουλος: Παρατήρησα ότι οι πρωταγωνιστές φαίνονται αντιήρωες και αποτελούν είδος αρνητικού προτύπου. Πώς προέκυψε αυτή η επιλογή;

Μένης Κουμανταρέας: Α, δε συμφωνώ.

Στάθης Κουτσούνης: Το αντιήρωες δε σημαίνει και αρνητικό πρότυπο, έτσι;

Μένης Κουμανταρέας: Αυτό που λέει ο κύριος Κουτσούνης, ναι.

Ιάσωνας Χατζόπουλος: Δε θέλω να πω αυτό. Θέλω να πω ότι οι πρωταγωνιστές φαίνονται σαν αντιήρωες, αλλά ταυτόχρονα και κάποιοι αποτελούν και είδος αρνητικού προτύπου.

Στάθης Κουτσούνης: Ποιοι είναι αρνητικά πρότυπα από τους ήρωες του βιβλίου, κατά τη γνώμη σου;

Μένης Κουμανταρέας: Ο Ραχούτης και ο Μαλακατές;

Ιάσωνας Χατζόπουλος: Η Μπέμπα, που ξεφεύγει κι απ' τα ιδανικά της.

Μένης Κουμανταρέας: Δε νομίζω ότι οι ήρωες του βιβλίου είναι αρνητικοί. Αλλά αυτό δεν εμποδίζει έναν συγγραφέα να έχει αρνητικούς ήρωες σ' ένα βιβλίο. Υπάρχει ένα εξαιρετικό βιβλίο του Ίβο Άντριτς, συγγραφέα της →

→ πρώην Γιουγκοσλαβίας, που λέγεται *Η δεσποινίδα*. Και που είναι μία γυναίκα εκπληκτική σε τσιγκουνιά, σε ό,τι αρνητικά μπορεί να θέλεις, αλλά είναι ένα βιβλίο το οποίο δε σταματάς να διαβάζεις στιγμή. Το να έχουμε αρνητικούς ήρωες δε σημαίνει ότι είσαι αρνητικός στον αναγνώστη. Ο αναγνώστης πρέπει να είναι το ίδιο ανοιχτός όσο και ο συγγραφέας. Να δέχεται τα πράγματα τα οποία διαβάζει και να μην τα διαβάζει πάντα αρνητικά. Ή έστω αν τα διαβάζει αρνητικά, να ξέρει ποιο είναι το μη αρνητικό, το θετικό. Διότι ένα μυθιστόρημα είναι ένας πίνακας μιας εποχής, μιας κοινωνίας, μιας ομάδας ανθρώπων. Σ' αυτή την ομάδα δε θα υπάρχουν και άνθρωποι που είναι... αρνητικοί; Να, ο Ραχούτης και ο Μαλακατές, ας πούμε, είναι δύο κλόουν, δύο παλιότασι. Αλλά δεν μπορείς να τους πεις εντελώς αρνητικούς, διότι είναι άνθρωποι οι οποίοι αγαπάνε το ζευγάρι, είναι φίλοι τους.

Στάθης Κουτσούνης: Και παρά τα λάθη τους, προσπαθούν να βοηθήσουν.

Μένης Κουμανταρέας: Ακριβώς. Εμείς δεν έχουμε πολλές φορές φίλους, οι οποίοι, ό,τι ότι δεν είναι εντάξει απέναντί μας, αλλά που είναι αμφισβητούμενοι από άλλους; Έτσι κι αυτοί.

Στάθης Κουτσούνης: Πάντως, σημασία νομίζω ότι έχει πόσο καλά χτίζεται ένας χαρακτήρας, έτσι; Δηλαδή, και ο αρνητικός να χτιστεί σωστά και ο θετικός να χτιστεί σωστά. Δεν έχει σημασία αν υπάρχουν θετικοί ή αρνητικοί χαρακτήρες. Το θέμα είναι πόσο μπορεί ο συγγραφέας να τους πλάσει, να τους δημιουργήσει με τρόπο που να είναι πειστικοί. Αυτό νομίζω είναι το σημαντικό.

Μένης Κουμανταρέας: Ε, βέβαια.

Αναστάσης Μπαζίνης: Σε όλο το βιβλίο οι ήρωες ψάχνουν κάτι, το χρήμα, τον έρωτα, την ευτυχία. Τα όνειρά τους όμως διαψεύδονται, οι προσπάθειές τους ματαιώνονται. Τι πιστεύετε σχετικά μ' αυτό; Η ευτυχία είναι δυνατή για τον άνθρωπο;

Μένης Κουμανταρέας: Δυστυχώς, θα απαντήσω όχι. Αυτό που λέμε ευτυχία είναι κάτι που υπάρχει μόνο στα λεξικά, παιδιά. Διότι η ευτυχία στον άνθρωπο είναι κάτι που βαστάει ελάχιστα. Βεβαίως, υπάρχουν και εξωτερικοί παράγοντες που μπορεί να σε φέρουν σε μια δυστυχία, όπως οι άνθρωποι που κοιμούνται σήμερα έξω, στα παγκάκια. Αλλά όλοι μας επιδιώκουμε να είμαστε ευτυχισμένοι. Αλλά ευτυχισμένοι στη βαθύτερη σημασία της λέξης, όχι απλώς με την υλική, δηλαδή να 'χουμε πολλά χρήματα, πολλά αγαθά, πολλά ρούχα, πολλές γυναίκες, πολλούς άντρες. Όχι, δεν είναι αυτή η ευτυχία. Η ευτυχία κερδίζεται σιγά σιγά με τον τρόπο που μεγαλώνει ένας άνθρωπος και ανακαλύπτει σταδιακά τι είναι αυτό που θα τον κάνει καλύτερο. Αυτό είναι η ευτυχία, όταν είσαι καλύτερος, όταν γίνεσαι καλύτερος. Συμφωνείτε, κύριε Κουτσούνη;

Στάθης Κουτσούνης: Απόλυτα.

Ιάσωνας Δρούγκας: Ποια συναισθηματική αξία έχει για σας το κάθε βιβλίο που γράφετε; Ξεχωρίζετε κάποιο;

Μένης Κουμανταρέας: Όταν είμαι κοντά στο βιβλίο, είμαι συναισθηματικά δεμένος μαζί του βέβαια. Διότι εκφράζω πράγματα, έστω κι αν οι ήρωες είναι άλλοι, δικά μου, βάζω δηλαδή στοιχεία και του χαρακτήρα μου, της ζωής μου πολλές φορές. Και επομένως είμαι, θέλω δε θέλω, δεμένος συναισθηματικά με το βιβλίο. Άπαξ όμως και το βιβλίο τελειώσει, άντε να έχεις τον πρώτο καιρό μια σχέση, όπως με το παιδί το νεογέννητο που το χαϊδεύεις, αυτό.

Στάθης Κουτσούνης: Μεγαλώνει το παιδί και φεύγει, φεύγει και το βιβλίο, έτσι;

Μένης Κουμανταρέας: Με τα παιδιά τα πραγματικά, έστω κι αν μεγαλώσουν, οι γονείς είναι στοργικοί απέναντί τους. Εγώ δεν είμαι στοργικός με τα βιβλία μου τα παλιά. Τώρα, με ρώτησες αν έχω κάποια προτίμηση, κάποια αδυναμία. Ναι. Έχω αδυναμία στο πρώτο μου βιβλίο, στα *Μηχανάκια*, διότι ήταν το πρώτο που δημοσίευσα, το πρώτο στο οποίο πέρασα δικά μου προβλήματα της εποχής εκείνης, το '62, τα οποία ως

τότε δεν είχα τολμήσει σε άλλα μου γραψίματα. Και ήταν, κατά κάποιον τρόπο, το πρώτο παιδί.

Ανδρέας Σηλιόπουλος: Γνωρίζοντας ότι ένα άλλο βιβλίο σας, η *Φανέλα με το 9*, έχει γίνει ταινία, πώς βλέπετε τη σχέση κινηματογράφου - λογοτεχνίας;

Μένης Κουμανταρέας: Τη βλέπω με πολύ καλό μάτι. Μ' αρέσει δηλαδή ένα βιβλίο μου να περάσει σε ένα άλλο μέσο, στον κινηματογράφο ή στο θέατρο. Η *Κυρία Κούλα* έχει περάσει στο θέατρο, την έπαιξε πέρυσι η Κονιόρδου. Με την προϋπόθεση ότι ο άνθρωπος που αναλαμβάνει αυτή τη μεταφορά να είναι ένας άνθρωπος άξιος, που δεν είναι δηλαδή κάποιος χαζός ή κάποιος που θέλει απλώς να εκμεταλλευτεί το βιβλίο. Και επιπλέον, ένας άνθρωπος τον οποίο μπορεί να εμπιστευτεί κανείς, όπως εμπιστεύομαι εγώ τον εαυτό μου όταν γράφω. Από κει και πέρα υπάρχει και κάτι άλλο. Ο καθένας που ανεβάζει ένα έργο, είτε στο σινεμά είτε στο θέατρο, πρέπει να 'χει ένα δικό του όραμα για το βιβλίο. Δηλαδή, να μην είναι ένας αντιγραφικός απλώς. Ο Βούλγαρης που έκανε τη *Φανέλα με το 9* είχε ένα δικό του μάτι στο βιβλίο και φαίνεται αυτό στην ταινία. Και δε με πειράζει καθόλου.

Στάθης Κουτσούνης: Μα ίσα ίσα αυτό είναι το σημαντικό. Μια πιστή μεταφορά τις περισσότερες φορές καταλήγει σε φιάσκο. Σημασία έχει να εισπράξει κάποιος το βιβλίο, να το προσλάβει και από κει και πέρα να το μεταφέρει στη δική του τέχνη. Διότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στους κανόνες της λογοτεχνίας και στους κανόνες του κινηματογράφου, έτσι δεν είναι; Οι οποίοι πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Μένης Κουμανταρέας: Απολύτως.

Στάθης Κουτσούνης: Ή στη μουσική ή οπουδήποτε αλλού. Άρα, ένας καλλιτέχνης που απλώς θα μεταφέρει σε μια άλλη τέχνη ένα βιβλίο, εάν δεν το κάνει με τρόπο που να δείχνει ότι έχει αφομοιώσει το βιβλίο και αν δεν το μεταφέρει με τα καλλιτεχνικά μέσα της δικής του τέχνης, σχεδόν πάντα θα αποτύχει.

Λοιπόν, παιδιά, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω για μια ακόμη φορά τον συγγραφέα Μένη Κουμανταρέα και για την τιμή που μας έκανε να έρθει στο Σχολείο μας και για την, από κάθε άποψη, σημαντική συζήτηση που υπήρξε μεταξύ μας. Θεωρώ ότι έχουμε βγει όλοι κερδισμένοι από αυτή την υπόθεση. Ο καθένας από σας, σκεπτόμενος κατά μόνας τη συζήτηση, μπορεί να οδηγηθεί σε συμπεράσματα που ξεπερνούν τα όσα είχε σκεφτεί ως τώρα. Είναι μια σημαντική εμπειρία. Το σημαντικότερο απ' όλα για μένα, ξέρετε ποιο θα ήταν; Βγαίνοντας από δω και περνώντας σιγά σιγά ο καιρός και ξεφεύγοντας από τις σχολικές σας υποχρεώσεις, να πηγαίνετε στα βιβλιοπωλεία και να ψάχνετε βιβλία. Να γυρίζετε στο πίσω μέρος του βιβλίου, στα οπισθόφυλλα, να διαβάζετε υποθέσεις, να δέτε τι σας ταιριάζει, τι είναι εκείνο που σας πηγαίνει περισσότερο. Ο συγγραφέας σας αποκάλυψε ένα μέρος από το εργαστήρι του. Κάποιοι από σας μπορεί να γίνετε συγγραφείς. Τα πράγματα δεν είναι εύκολα, αλλά είναι πάρα πολύ γοητευτικά και πάρα πολύ ενδιαφέροντα. Εύχομαι σε όλους καλή συνέχεια. Και σε σας, κύριε Κουμανταρέα.

Μένης Κουμανταρέας: Σας ευχαριστώ πάρα πολύ, κύριε Κουτσούνη, και για την πρόσκληση και για την τόσο ενδιαφέρουσα συζήτηση. ●

ΣΗΜΕΙΩΣΗ:

Η συζήτηση πραγματοποιήθηκε στο Λύκειο της Σχολής Ι.Μ. Παναγιωτόπουλου στις 7 Απριλίου 2014. Οι φιλόλογοι Δήμητρα Αντωνοπούλου, Νίκος Κατσαρός και Κώστας Σταμούλης, υπό το συντονισμό του ποιητή και φιλόλογου Στάθης Κουτσούνη, Διευθυντή του Λυκείου της Σχολής, ανέγνωσαν κριτικά με τους μαθητές της Α' και της Β' τάξης το μυθιστόρημα του Μένη Κουμανταρέα Βιοτεχνία υαλικών και εν συνεχεία προσκάλεσαν τον συγγραφέα στο Σχολείο. Η απομαγνητοφώνηση της ηχογραφημένης συζήτησης έγινε από την Έφη Αλεξανδρή. Το κείμενο επιμελήθηκε ο Στάθης Κουτσούνης.